

Частина 5

Лишний поріг, Струвун по-роськи, Напрези по-слов'янськи, що значить «Маненький поріг» у Костянтина Багрянородного, Личной на «Атласі Дніпра», Лична в «Древней Российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу», Личний в академіка-дослідувача Лерберга; на чотирнадцять верстов нижче Будильського, проти великого острова Кухарева; падає двома лавами: Плоською та Швайчиною; має довжини з правого боку 220 саж., з лівого - 87 саж., падіння води — 0,21 саж., фарватер ріки вище порога — 10, нижче порога — 6 ф.

Нижче Лишнього порога на «Генеральній карті» інженер-полковника де-Боксета 1751 року поставлено з правого боку Дніпра «Малишевський ретраншемент».

Лишня балка з лівого боку Дніпра. Про цю Лишню балку розповідає дід Яків Рибалка, 80 років, села Андріївки Олександрійського повіту:

«По балці Лишній колись того звіру, птиці видимо-невидимо було. Я був змолodu великий стрілець. Було, зимою моя баба вигортає попіл з печи та й каже:

«Ти б, чоловіче, не полінувався та й вбив зайчика на обід».

— «Добре,— кажу.— Підпалюй мерцій у печі».

Вона за соломю, а я за рушницю. Тільки переступив ногою Лишню, зараз і лулусь. Дома вже оббідував ухатого, от тобі й шкурка і махан. Про Лишню казали і те, що там і клади єсть закопані. Проти Нового року пішло нас шість душ у Лишню, взяли з собою ружжя й лом: ломом гроші копати, а ружжя задля случаю держати. Тоді була зима злюча, мороз страшенний: дійшли до ямки, де в замітку клад сховано, і поприсідали. Не видержали: мерзнуть ноги, На нас були іршані штани, добрі чоботи, добрі з запасок онучі. Не поміч. Ну, кажу, хлопці, ходімо в берестки, постоїмо там. Пішли. Обперся кожний об берестину та й стоїмо, танцюємо. Дивимось, коли в кущах блись, блись більше десятка раз. Потім засвітилось, мов каганці. Що за знак, думаємо. Горить, ще мов і до нас наближається. Як гроші горять, так луцять на однім місці, а це не те. Сказать би, люди з свічками, так чого ж би вони в таку добу забрались у балку. Хиба мертвяки? Стоїмо, дивуємось, і страх нас бере. Коли це зразу плиг, плиг, плиг, через рівчак та до нас. Глядь, аж то дванадцять штук вовків. Ми так і померли... Отже, почула бісова личина порох та зразу верть у бік, так і майнули тернами. От вам і клад на волосок од смерті».

Слобода Андріївка-Іваненкова, на лівому боці Дніпра. Це було давнє запорізьке займище. Там колись жили запорізькі зимовчаки-сидні, Остап Велегура, Єретик та інші.

Після скасування Запорізької Січи полковник полтавського пікінерного полку Андрій Якович Леванідов одержав у рангову дачу 12 000 дес. землі на лівому боці Дніпра, в яку ввійходила половина річки Дніпра з островами Перуном, Білим, Кухарським та невеликим островом у річищі Орловім. За те він повинен був на пожалуваній землі осадити село. Року 1779 старий запорізький козак Остап Велегура, який здавна сидів у цій місцевості, радіючи Леванідову, вивів з сорочинських та кобеляцьких дач декілька вільного люду і осадив слободу вище балки Лишньої, яка впадає в Дніпро на піскових кучугурах, Супроти Бобрового острова, близько урочища Круглика.

Року 1782 той же Андрій Якович Леванідов купив також 12 000 дес. землі у свого сусіда генерал-майора Хведора Матвійовича Толстого з «деревнею» Хведорівкою, яка була на тому ж таки лівому боці Дніпра, нижче Андріївки, коло гирла річки й балки Вільної, або Вільнянки, яка також увіходить у Дніпро.

Року 1783 селян із «деревни» Хведорівки перевели до Андріївки, вище балки Лишньої.

1797 року в архівній довідці Покровського собору міста Олександрівська читаємо:

«Имение генерал-поручика й кавалера Андрея Яковлевича Леванидова полностью перешло во владение господина Малороссийской губернии, повета Переясловского титулярного советника (в других бумагах «маршала») Моисея Михайловича Иваненка».

А року 1798 село перевели з правого боку на лівий бік тієї ж таки балки Лишньої.

Сперше те село з прізвища першого фундатора називалось Леванидівка або Андріївка од імені та прізвища власника, а потім того стала зватись Андріївка-Іваненкою.

Воно стоїть на спаді гори і пересікається **балками Сухенькою, Єретичею та Крутенькою.**

«Балка Єретича названа на ймення якогось запорожця — Єретика, галдовника, який витворяв великі дива. Одним він був у пригоді, а на інших наводив великий жах. Він замовляв ворожі рушниці та кулі, щоб не стріляли в запорожців, обертав людей на вовкулаків, песиголовців, чортів. Його слухалась уся нечисть».

«Сама містина, де тепер Андріївка-Іваненково, колись була дуже багата й розкішна. Звіру того, птиці, риби — видимо-невидимо було. Колись було чи закинеш сітку, чи поставиш ятір, так сама риба й лізе; а тепер чи риба розумна стала, чи її мало, а нас багато... Звіру та птиці багато було за нашої пам'яті, а ще більше за наших дідів. Як жили тут запорожці, то степи були вільні, слободи де-не-де. Старі люди, було, кажуть, що, як вийдеш до Дніпра та як глянеш на косу, птиця так і чорніє, і біліє. А як пужнеш із рушниці, так похмарніє од неї, що й світу божого не видно. А крику того було на косах: і журавлі кричать, і чаплі, і чайки, і качки, і кулик, і крячка. А огарів було, а лебедів — видимо-невидимо. А звіру того! А що вовків, що лисиць, що зайців, бабаків, диких кіз — страшно й подумати! Оцих ховрашків тоді не було. Вони йшли з заходу сонця, і така їх сила сунулась, що ніде було й возом проїхати. Дійшли до Дніпра, то так і сунули на той бік».

Прибережжя Дніпрове та вся околиця Андріївки-Іваненкового цікаві ще тим, що там, найбільше в балках Єретичій та Сухенькій, не раз селяни находили сокири, молотки, ножі, шкробачки, зернотерки — все з каменя; а в могилах, що між тими балками, викопували амфори чорноглиняні та інший посуд із землі або з глини. В будинку та в дворі панському були кольчуга та гарматки, які теж тут же десь знайдено .

Проти села Андріївки-Іваненкового простягся в Дніпрі **острів Кухарський, або Кухарів.** Острів Кухарський, або Кухарів — один із великих і помітних островів, а в тім, про нього нічого не кажуть ні Ласота, ні Боплан.

В «Реєстре речок й прикмет по обоих берегах Днепра» 1697 року між іншими островами в порогах Дніпра показано «*Великий Личний острів*», нижче балки Таволжанки . Можна думати, що Цей «Великий Лишний» острів єсть Кухарів острів: по-перше, через те, що йому дано назву од Лишнього порога; по-друге, через те, що він справді в цій місцевості великий, а по-третє, через те, що він справді нижче острова Таволжаного.

Року 1770 полковий обозний Стефан Лукомський писав про якийсь острів між порогами Дніпра, Коханий: «*Запорожские казаки жили прежде на Днепровских островах... С коих островов были три nejsлавнейшие: один прозывается Кохан, который длиною на несколько миль лежит между порогами, от Киева в сорока милях. На том острове казаки когда бывало обретаются, то татары, об их там пребывании слышав, не так дерзновенно на тую сторону Днепра в Русь й в Польшу для добычи чрез броды Кременчуцкий й Кючманский переправляются. Другой близ того остров называется Хортицкий. Третий остров называется Томакинский*».

Приймати острів Коханий за острів Кухарський ні в якому разі не можна, бо назва «Кухарський» вийшла од німецького слова «сосн» — повар, а назва «Коханий» вийшла од

слова кохати — любити.

На «Плане Днепра» Арапова 1780 року Кухарський острів названо Кухарской, на «Атласе Днепра» віце-адмірала Пуштіна 1784 року, в «Исследованиях» академіка Лерберга і в «Очерках» Афанасьєва-Чужбинського — Кухарський, у Бухтієва та Павловича — Кухарев.

Коли з височини добре вдивишся в Кухарський острів, то побачиш, що формою своєю він схожий на велику грушу, хвостом на північ, а верхушкою на південь. У довжину він має 2 — 2,5 верст., в ширину — 1 верст, або 1 верст. 260 саж., найбільша височина його в голові — 100 ф., всієї площі 215 дес. 243 саж. Грунт — піскувата чорноземля та супісок. Поверхня землі нерівна; на ній єсть балки, великі й малі ямки, земляні окопи. Деревя ростуть то купами, то врозкидь — дуби, в'язи, дикі груші, кленки, верби. Із трав ростуть — розкішний ковил, проєєренъ, духовита конвалія, пирій. Острів дає багато хорошого, запашного сіна. Звіри водились на острові великі й малі: степові ховрахи, їжаки, лисиці, зайці, тхори, сугаки, дикі кози. Птиця — тетерваки, огарі, баклани та інші.

Весняної поводи острів Кухарський ніколи не поміняє вода, через що на ньому і в давні передісторичні і в історичні часи жила людина, через що тут знаходили й знаходять різні культурні рештки людини. Коло острова в воді знаходили багато скам'янілого дерева, але витягали його з води тільки волами і з превеликими труднощами.

Після скасування Січі на Кухарському острові довго ще жили запорожці-сидні, які обробляли там землю, рибальчили, пасічникували; пасік тут було найбільше. Прізвища тих козаків збереглися в народній пам'яті в назвах урочищ та річок: Качкар, Паламар, Бабак, Венгер, Майборода, од яких пішли урочища Качкарне, Паламареве, річка Явтух — це річище, що проходить поміж островом та слободою.

Муравний, або Лишний острів, серед Дніпра. За межуванням 1843 року цей острів мав 1650 саж. площі, а потім того площа його зменшилась до 530 саж. од розмиву; при літньому рівні води в Дніпрі скеляста голова острова підноситься на 35 — 37 ф. заввишки. Ту голову лоцмани звуть Чортова голова і дуже стережуться її. Ті ж таки лоцмани звуть острів Муравний островом Лишнім од порога Лишнього. На острові ростуть — осокорняк, лозняк, верболіз.

Супроти піскуваті коси Муравного острова, праворуч, лежить у Дніпрі **камінь Сивий**, а ліворуч — **камінь Копичуватий**.

Нижче Кухарського острова, коло лівого берега Дніпра, супроти кінця с. Андріївки-Іваненкового гарний зелений, дуже мальовничий **острів Гавиний**. За запорожців тут жили козаки-сидні; після поділу запорізьких вільностей цей острів 1777 року дістався генерал-майорові Ф. М. Толстому. Року 1782, вкупі з степовою землею, він перейшов до бригадира, потім того — до генерал-поручика А. Я. Леванідова і, нарешті, 1797 року — до маршала Мусія Михайловича Іваненкова.

Ні в XVI, ні в XVII віках відомостей про Гавиний острів немає. Відомості про нього маємо тільки з XVIII віку. На «Атласе Днепра» віце-адмірала Пуштіна 1784 року він зветься Гавений, у академіка Лерберга — Говенной; у дослідувача М. Н. Бухтієва — Гаван.

Він має завдовжки за одними відомостями 1 верст., за іншими — 1/2 верст., ширини в різних місцях 50 і 100 саж., висоти восени 30 — 45 ф.; всієї площі землі 27 дес. 2270 кв. саж.

Голова острова, що проти течії води, засіяна камінням. У повідь вода на голові острова прорізує вузьку протоку, яку звуть рибалки «потяг». Грунт острова — почасти пісок, почасти супісок, а почасти дуже добра чорноземля од перегнилого листя. Це один із островів, багатих лісом та травою. Тут ростуть стрункі, кількалітні дуби, чорна та біла тополя, в'яз, берест,

чорноклен, верба, бересклет, густий терен, крушина, лоза, шелюг, дикий виноград, хміль.

З трав'яних рослин тут єсть конвалія, дзвоники, золототисячник, живокіст, філоник, бабашник, підбіл, мильна трава, материнка, боже дерево, трицвітна фіалка, жовтий тюльпан. Багатьма з цих трав користуються для лікування людей знахарі та баби-повитухи. Багато теж тут буває і птаства. З весни сюди налітають іволги, шпаки, зозулі, одуди; особливо тут багато буває солов'їв, які прилітають сюди здебільшого після 10 квітня.

Також дуже люблять цей острів гави, тобто ворони, від яких він і назву собі придбав Гавиний. На деяких деревах острова од воронячих гнізд так темно, як буває іноді на небі од густих, темних хмар перед грозою.

Запорожці прозвали цей острів Гавиним, і ми звемо так. На ньому ліс і багато гавиних гнізд, а від того він і Гавиний. Так колись люди казали, так оце й я вам кажу.

Весною, як налуплять гавенят, тільки й чуєш, що гаа, гаа, гаа. Під негоду не вгамуються і вночі. Густішого і кращого лісу нема, як на Гавиному. Колись на ньому було багато винограду, хмелю; може, найшов би й тепер, та мало. А звіру було тут! Найбільше диких кіз. 'Були вони ще й за моєї пам'яті, а за батьківської, дідової — так і казати нічого. Було, покійні розказують, що влітку, як витане вода, то вони так і плавають то з Лантухівського острова на Гавиний, то з Гавиноного туди. Пливають, було, тільки ріжки маячать, а як багато їх, то показується, мов наче вода несе гілчастого дуба. А що за дика звірюка! Було, ніколи «е зійдеш, хіба побачиш здалека. Що ж за привілля було велике!

Запорожці хоч і жили тут, а вони, кажуть, не дуже за звіром ганялись, риби доволі, качок теж. Ще я зазнаю: було, як глянеш на просередь, стільки того лебедя, журавля, гусей, качок! Як та отара, так вкриють косу. Після запорожців багато звалувало звіру, багато перевелось його й за моєї пам'яті. До великої води в сорок п'ятому году були ще кози, а після того щось невзамітку.

Коло хвоста Гавина острова, з правого боку його, притаївся **острівок-скеля Смирний**. Він нікого не чіпає, то через те й Смирний.

Уряд з островом Гавиним простягся по Дніпру **острів Лантухівський, він же Дубовий або Виноградний**, інакше Лачинівський і Німецький. Дубовим цей острів названо в *«Ресстрє речок й прикмет по обоих берегах реки Днепра от Переволочим»* року 1697:

«Остров великий Личной, а за ним «Дубовий над Волним порогом».

На «Плане реки Днепра» Арапова 1780 року, а також на «Атласе Днепра» віце-адмірала Пущіна 1784 року, у Лерберга та М. Н. Бухтієва він зветься Лантухов; у Афанасьєва-Чужбинсько-кого — Лантуховський. В *«Экономических примечаниях Екатеринославского уезда»* 1780 року — Лантуховий: *«Сельцо Виноградовка с островом Лантуховым, Дубовий тож, надворного советника М. В. Коховского».*

На «Топографической карте Генерального Штаба» — Виноградний, у місцевих селян — Лантухівський, Лачинівський, Німецький.

За часів Запоріжжя цей острів звався *Дубовим*; потім того пізніш почали його називати запорожці Лантухівським. Од якого ж Лантуха пішла така назва? Дев'яностодволітній дід Теміш Драган слобідки Оврамівки каже, ніби-то на цьому острові колись був рибальський кіш запорожця Лантуха. Історія запорізьких козаків каже нам про двох козаків з таким прізвищем: 1763 року Хведір Лантух «приніс в дар книгу Минею в Межигорський монастирь». Григорій Хведорович Лантух був кошовим отаманом всього запорізького війська в 1755—1756, 1758, 1761 і 1763 роках 155. Але якому з цих трьох Лантухів дійсно належав острів Лантухівський, цього сказати не можна.

Назва острова *Виноградний* вийшла з того, що в середній частині острова ледве не кожне

дерево, не кожний куш дерева оповиті й затемнені диким виноградом та його постійним супутником хмелем. Тоді тут, каже самовидець, і по островах і по балках, Гадючий та Вільній, дуже багато було дикого винограду. За цариці Катерини генерал Коховський розвів тут такий виноград, як у хана. Тут була слобідка Вилоградівка, а в ній був такий сад, де ріс і чорний, і білий, і жовтий виноград, як голубине яйце, а на смак, як мед. Е Лачинівським острів Лантухівський звався од власника Павла Омеляновича Лачинова, який тут жив після дворянина Петра Степане вича Сидельського та штабс-капітана Василя Михайловича Шліхтіна. **Німецьким** острів Лантухівський почали звати тоді, як цю всю землю з островом купив німець колоніст Корній Корнійови Генріхс.

Лантухівський острів більший, ніж Гавиний. Він має завдовжки 2,5 — 3 верстви, завширшки в різних місцях 83 — 200 саж., заввишки 20 — 24 ф.; площа землі — 57 дес., а з піскуватими косами — 62 дес. В 1845 та 1877 роках більшу частину острова понімала вода.

Північна частина острова вкрита дубовим лісом середнього виросту; трапляються також і з старих дубів гарні стрункі дерева; є біла тополя, верба, осоки, лозняк.

Із трав'яних рослин на такому низькому острові трапляється серед конвалії та сокирків рослина сон (*Pulsatilla patens*), яку ми звикли бачити на твердому необробленому степу або на таких високих островах, як Таволжаний, Кухарський та Хортиця. Ближче до південного кінця на острові, наче для різноманітності, кинута мальовнича скеля, вершина якої та ущелини усаджені рожевими розетками живучки (*Sempervivum globuliferum* L.).

З східної сторони частину острова прорізує рівчак 8—12 саж. завширшки, по якому в повідь біжить вода. Цей рівчак зветься «потяг». Там місцеві селяни завжди щасливо ловлять коропів, лящів та іншу рибу ятерями та невеличкими «пересипними» сітями.

За запорожців на Лантухівському острові водились дикі кози, і було їх там до «пропасти». А в сорок п'ятому році, коли вода затопила острів, вони й зваливали відтіль у Великий Луг. На воді коза прудка і пливтиме хоч десять верстов. Проти середини острова Лантухівського, на правому боці Дніпра, стоїть слобідка Письмачева, показана на *«Атласе часті реки Дніпра 1863 года»*; а нижче слобідки Письмачевої, проти кінця острова Лантухівського, — слобідка Привольна-Чернявського.

Понижче Лантухівського острова, якраз проти його ухвістя, витикається невеличкий **острівок Селевень**, або Малий острів, менше одної десятини землі. Можна думати, що цей острів колись був кінцем Лантухівського, та той кінець одмила велика весняна вода або ж одрізав льодохід, і став кінець Лантухівського острова самостійним островом.

Тут з лівого боку підходить до Дніпра **балка Вільна**. В тій балці, не доходячи з верству до самого устя, є печера, яка зветься Чортова хата. Печера та зроблена самою природою в скелястому правому березі балки; над нею висить великий навіс, який виступає трохи вперед; завдовжки вона має коло 4 саж., завширшки — коло 2 саж., а заввишки — неповних 2 арш., через що в печері можна стояти тільки горблячись. Загалом Чортова хата схожа на просту українську піч з великими челюстями, крізь які можна вільно входити в печеру й виходити з неї. В тій печері находили колись різні черепки од побитого посуду, відбитки од кременю, напівгнилі людські та товарячі кістки, тепер нема того нічого, бо в ній в негоду часто спасаються пастухи, які в холодні часи навіть часто розводять в ній вогонь.

Нижче острівка Селевня йде по Дніпру **острів Стрілець**, він же Середній острів на нових планах Дніпра, має коло 9 дес. землі.

За островом Стрільцем іде **острів Похилий**, який має 4 дес. землі. Назву острова лоцмани пояснюють так: острів цей стоїть близько до правого берега Дніпра і виступає в річку півкругом, і коли попід островом іде яке судно, то острів немовби схиляється аби виступає

назустріч судну. Але місцеві діди-оповідачі кажуть інакше: на тому острові довго жив запорізький козак Похила, який «кохався в бджолах» і мав на острові велику пасіку, а жив з рибальства. Грунт острова піскуватий, береги його, найбільш північно-східній, завалені великими каменями; увесь острів заріс памолодками осоки, лози, кленку, дубу. Видимо, тут був колись великий ліс, та його винищено.

Для археолога Похилий острів — один із дорогих островів, бо тут знаходять черепки посуду передісторичних часів, скалки кременю, цілі крем'яні ножі, одбійники, а також шліхувадла на різних каменях.

Коло острова Похилого **забора Сіренька**, а далі коло самого правого берега Дніпра стоїть **скеля Вовчок**, 60 — 70 ф. заввишки. Проти голови того Вовчка невеликий, але скелястий і дикий **острів Крячиний**, або, коротше, **Крячок**.

Проти Крячка підноситься вгору **острів Скворцев**, під якою назвою він зазначений на *«Атласе части реки Днепра 1863 года»*. Та лоцмани звуть цей острів не Скворцев, а **Шкварчів** — од слова шкварчати, бо тут між цими двома островами рине вода з такою силою, що вона не кипить, а немовби аж шкварчить. Шкварчів острів трохи більший од Крячиного, але так само завалений камінням, вкритий дрібноліссям і багатий на різні нахідки передісторичних часів.

Всім лоцманам добре й гаразд відомі ці два острови, Крячиний та Шкварчів, а найбільше відома вузька та звертиста протока, яка шалено мчить між цими островами і яку звуть лоцмани Вовчок або Вовче горло.

Для кожного лоцмана, який веде по Дніпру а чи судно яке, а чи пліт, це дуже небезпечне місце; це для нього рішучий іспит. Тут він або пан, або пропав. Ведучи пліт по воді, лоцман, уже далеко не доходячи Вовчого горла, починає «видраювати» або «виробляти» його так, щоб він, наблизившись до самої протоки, пішов по ній рівно, як по стромі, і ніде не *«лизнув ні Крячка, ні Шкварчка»*. Щоб щасливо проскочити крізь ту страшну пашу, треба неймовірне напруження гребців на голові і на хвості плоту і надзвичайна умілість лоцмана. Проскочивши щасливо крізь Вовче горло, не забувай ще й того, що нижче нього є ще Собаче горло. Якщо лоцман «напореться» на скелю Крячка або Шкварчка, його добре ім'я пропало навіки. Звичайно лоцман пускає пліт у Вовче горло тільки в тиху, зовсім тиху погоду, а коли ось тобі зразу й несподівано «подихне» вітер, а на Дніпрі «зарябить» вода, лоцман збиває пліт під острів Крячиний і кидає у воду якір.

«Вовче горло — це в нас, — каже старий лоцман К. Я. Большак, — дуже страшне місце в порогах Дніпра. Кожного разу, як лоцман наближається до Вовчого горла, він відчуває в собі тривогу й напружує всі свої сили. Вступивши у Вовче горло, він не стоїть і на однім місці, а кидається з одного краю на другий, завзято махає кулаком то на один бік, то на другий, показуючи гребцям, де саме держатись шляху, кричить скільки в нього сили, просить-молить гребців напружитись якомога дужче й не спускати плоту з правильного ходу, благає навіть саму снасть на плоту чи на судні не схилити і видержати жорстоку боротьбу із страшною пащею. Перед тим Вовчим горлом лоцман, як у нас кажуть, згадає всіх і все: і гребочку, і дригалочку».

Там, де Вовче горло, там же й останній поріг у Дніпрі — Вільний.

Частина 6

Вільний, або Гадючий, інакше поріг **Вовчок** — один із великих порогів, на диво не показаний у Костянтина Багрянородного. Вільний — на *«Гидрографической карте Днепровских порогов»*, Вольной — на *«Атласі Дніпра»*, в *«Древней Российской гидрографии»* та в *«Книге*

більшому чертежу», Вольный в «Исследованиях» академіка Лерберга, Гадючий, або Вовчок — у місцевих селян; він лежить на п'ять з половиною верстов нижче від Лишнього порога. Має він довжини з правого боку 464 саж., з лівого — 380 саж., падіння води — 1,35 саж. Падає шістьма лавами: Сиренькою, Похилою, Радовою, Переймою, Вовчим горлом та Шинкаревою, перед якою високо вгору підноситься величезна скеля Корабель. Фарватер річки вище й нижче порога 12 ф. Має канал з накидного каменю з гладкими стінками в середині, з обох боків, завдовжки 400 саж.

Проти Вільного порога, з лівого боку, підходить до Дніпра **Вільна балка**, а з правого — Гадюча балка. Невідомо, хто в кого позичив назви: чи поріг у балок, чи балки в порога.

Недаремне місцеві селяни звуть Вільний поріг Гадючим: тут гадюк, найбільше чорних, і в каміннях, і в балках, що підходять до порога, і в самій річці дуже багато. Особливо на лівому, дикому, безлюдному й скелястому березі Дніпра та у високому, густому очереті, що стоїть уздовж берега в воді. Вода тут така хороша, така чиста, прозора, і так вона манить до себе людину купатись, але в тій воді між очеретом так і висовуються з води чорні голівки різного гаддя.

Проти Вільного порога, близько лівого берега Дніпра, зроблено невелику площу, а на тій площі поставлено невисоку пірамідку, до якої колись було прибито чавунну дошку з такими словами:

«Судообходные каналы в днепровских порогах сооружен по повелению государя императора Николая I распоряжением главно-командующего путями сообщения и публичными зданиями генерал-ад'ютанта Клейнмихеля. Работы начаты в 1843 году, окончены в 185...»

Вільний, або Гадючий, чи хоч поріг Вовчок — останній з усіх порогів. Пороги на Дніпрі — це. велика небезпека для кожного лоцмана, який веде судно або пліт по Дніпру. Старі люди кажуть, що для лоцмана пороги самі по собі не страшні: добрий лоцман знає всі пороги, як свою власну кишеню; він знає і всі лави кожного порога, і всі скелі коло нього, і всі ходи поміж скелями. Лоцманові страшніше те, що сидить у воді кожного порога, тобто чорти: в кожному порозі сидить свій чорт і робить свою роботу.

Так, у Кодацькому порозі чорти топлять людей; до Сурського порога сходяться всі чорти, щоб хезати в ньому, бо то неважний поріг, а хезають вони чорним, як смола, гноєм; у Лоханському порозі сидить найголовніший чорт — Вернивод; там чорти розбивають плоти; у Дзвонецькому порозі перевертають човни; в Ненаситецькому воду бушують, та лоцманам у дуби сцяють; до них їздить Вернивод та платить їм за те, що вони воду бушують та такі капості роблять лоцманам; у Вовницькому порозі чорти нічого не роблять, а тільки гострять вила, що в Пеклі; в порозі Вовчку живе головного чорта жінка з чортицями; вона там у воді Вовчого горла теж і бучу збиває.

От через що страшні пороги в Дніпрі всім лоцманам .

За часи запорожців на правому березі Дніпра, проти Вільного порога, була **слобідка Мичурина**, показана на «Плане части реки Днепра» 1780 року. Після скасування Січі 5000 дес. землі на тому ж таки правому березі Дніпра, між балками Гадючою та Тарановою з островом. Лантухівським, дано на ранг бригадирові Павлові Болтіну. Болтін на дарованій землі заклав одразу дві слободи — Вільну на Тарановій балці, де потім того був хутір землевласника Тимченка, та Вільнопавлівку, коло балки Вільної, де тепер слобідка Чернявського⁶³. Од Болтіна земля швидко перейшла до майора Коховського, який на попелищі слобідки Мичуриної заснував слобідку Виноградівку, між Гадючою та Вільною балками, проти острова Похилого.

Використовуючи турків-полоняників, Коховський розвів тут пречудові сади, через що й слобідка його почала зватись Виноградівка 164. Од Коховського земля 1800 року перейшла до

«дворянина Малороссийской губернии», Полтавського повіту, Петра Степановича Сідельського з островом Лантухівським, теж Дубовим. За межуванням 1806 р. *«при селѣ Виноградовке показано 4000 дес.»* придатної землі й 1000 дес. непридатної. Сусідами Сідельського були меноніти колонії Кронсвайда, дідичі Лукашевич, Бердін та Іваненко.

Як Сідельський помер, землю його поділили між собою дві мужні дочки його: жінка штабс-капітана Олександра Янківська та Чернявська. Тоді Виноградівку перейменовано на Марієнталь, а в народі вона звалась Ляхи або Ляхівка, і в ній було вже тільки 1869 дес. землі.

Року 1822 землевласниця Янківська продала всю свою маєтність жінці катеринославського купця Пчелкіна, а з 1830 року земля з усім майном була в руках сина Пчелкіної, теж купця Пчелкіна. Через два роки після того всю ту землю купив з усім майном штабс-капітан Василь Михайлович Шляхтін за ЗООСРкрб. асигнаціями.

Сам Шляхтін продав усю землю колезькому реєстраторові Павлові Омеляновичеві та його жінці Юлії Йванівні за 20.000 «серебряних» 166 з 37 душами мужського полу, з жінками й дітьми, з повним устаткуванням, з хлібом, худобою та засівами.

Нарешті Юлія Йванівна Лачінова продала свою слобідку Марієнталь 1856 року німцеві Корнієві Корнійовичеві Генріхсу *«с 30 душами крестьян»*, не лічучи жінок та дітей, з землею 1869 /2 дес., з худобою та готовим хлібом за 40.000 крб. асигнаціями. Після того слобідку Марієнталь перейменовано в хутір Генріхсталь, який, однак, в народі звався хутір Лачинівський.

Нижче Вільного порога, коло правого берега Дніпра, виступає **забора Явлена**, яку дехто з дослідувачів та мемуаристів вважає за поріг. *«Колись-то якийсь лоцман, а може, й простий запорожець, пройшовши всі пороги, заліг спати, коли ось його судно несподівано штовх об каміння. Він прокинувся та, здивований, питає: відкіля це явився поріг?»*.

Проти забори Явленої стоять серед Дніпра **Пурисові острови**. Пурисових островів звичайно чотири, малої води — вісім і більш: «іх-тут багато: один поверх одного». На *«Плане части реки Днепра»* 1780 року найбільший з цих островів зветься Куряків, а найменші — Мадишевськими островами. Віце-адмірал Пущін на *«Атласе Днепра»* 1784 року, академик Лерберг та дослідувач Бухтієв найбільший з островів називають Малим Дубовим. На *«Топографической Карте Генерального Штаба»* цей острів поставлений не на своєму місці й зазначений дуже малим. Прибережні люди звать цей острів Прусовим, Явленим (од забори Явленої), Німецьким; меноніти колонії Кронсвайд називають його Дубовим або просто «островом»; у лоцманів він зветься Пурисів, як і всі менші теж Пурисові.

На першому од порога з цих островів є печера в скелі — *«притулище змія»*.

Найбільший Пурисів острів має 1/4 верст, завдовжки, 1/4 верст, завширшки за планом Арапова 1780 року; на *«Карте Генерального Штаба»* та у Бухтієва — 3/4; за виміром 1903 року — 1 верст. 93 саж. завдовжки, 45 — 80 саж. завширшки і 40 — 50 ф. заввишки, а всієї площі — 18 дес.

Грунт острова на північній частині — сипучий пісок, в середині й на півдні — супісок та глей; зверх острова багато розкидано каміння. На ньому ростуть осоки, верба, дуб, зрідка груша, шелюг понад 10 ф. заввишки.

На велике диво, на цьому ж острові є таке, чого немає на інших: островах: велика сила мишей; увесь острів порито мишачими норами та ходами, особливо це помітно в осінні місяці, коли під ногами людини провалюється земля й глибоко грузнуть у землю ноги.

До скасування Запорізької Січі тут були запорізькі рибальські коші. Після скасування Січі, 1789 року, він опинився в руках німців колонії Кронсвайд. В 1832—1833 роках, з дозволу

Новоросійського генерал-губернатора кн. Воронцова, з колонії Кронсвайд більша частина хазяїв виселилась за три верстви далі од Дніпра в степову балку, і таким порядком на одній дачі стало дві німецькі колонії — Старий і Новий Кронсвайд.

Старі діди-оповідачі, які живуть поблизу Пурисова острова і часто на ньому бувають, от що розповідають про цей острів.

Острів, що нижче порога Вовчка, тобто Вільного порога, здавна звали Явленим, а потім стали звати Пурисовим і Прусовим. Біля острівка з правого боку є і поріжок Явлений. Ще за цариці Катерини на цьому острові стояли кошем запорізькі рибалки Пурис і Прус; Прус рибальчив після смерті Пуриса. Тихон Прус з товариством багато років мав стоянку кошем на острові Пурисовим і дав привід населенню перейменувати цей острів Прусовим. На цьому острові багато людських кісток. Сидні казали, що там колись бились два царі, і одного царя вилягло все військо. Це було дуже давно. На березі, супроти острівка, покопані городки. Ті городки (редути) там, де саме скеля, були високі, а 1845 року, коли була висока вода, їх позмивала вода. На острові вимило водою глибоку яму, повнісіньку людських кісток. Як глянеш, було, на ті голови, так аж мороз поза шкурою дере — самі голови та ребра.

Колись на тому острові рибальчив старий дід Орел, який казав, що на острові Пурисовому побито армію якогось чужоземця. Орел був запорізького коліна; в нього і звичай був козацький, і мова козацька: пустих слів не знав, а що скаже, було, то все до діла й до ладу. Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харамаркаємо, а як стане на схід, то далеко чуть, що молиться. І не такі молитви, як у нас, а старинні, козацькі і все про Миколу та Покрову.

Городків, тобто земляних редут, було два, а-стояли вони один од одного на 30 ступенів. Між людськими кістками находили стріли, заіржавлені рушниці, залізні, менші курячого яйця, кулі, шаблі якісь покривлені. Одна шабля з руків'ям, яке було обтягнуто золотою ниткою. Рушниці та шаблі трохи більші тих, які вживають наші часи; рури особливо довгі. В річищі, яке oddіляє острів од правого берега Дніпра, після 1845 року знайдено дві бомби, близьке» двох пудів кожна; кожна з відтулиною та з вушком, і у вушка кожної протягнуті кінці ланцюга. Бомби були нижче Явленої забори, між камінням. На північному кінці Пурисова острова коло скелі один чоловік знайшов декілька старовинних срібних ложок, ножів та вилок і все те збув жидові-шинкареві за мизерну плату.

Року 1905 про цей же Пурисів острів писав Я. П. Новицький ось що:

«Вступивши на найближчу до порога частину острова, ми зразу натрапили на розмитий весняною повіддю яр, на сажений глибині якого між камінням розкидані людські кості та зрідка черепки товстого глиняного посуду. Яр той тягнувся приблизно на 40 — 50 саж. Далі, оглядаючи піскові кручі яру, ми побачили цілу силу кісток: тут з-під піску обголились ребра, хребтові кістки, черепи й таке інше. Далі в однім місці, над кручею, натрапили на куц шельюга, між корінням якого ховався цілий ворох кісток. Ми зробили розкопи в деяких місцях і знайшли в однім місці самі кістяки без голів, в другому — самі черепи з нижніми щелепами без шийних кісток, в третьому — окремі частини кістяків. Все це наводить на думку про колишнє страшне в цьому місці побоїще. Через те острів Пурисів дуже інтересний для наукових дослідів історика, археолога, антрополога. Про цю страшну людську могилу народ багато говорить, отже, і наука повинна сказати своє слово. Що це? Чи бій Святослава Ігоревича з печенігами 972 року? Чи бій з половцями або ж з татарами?»

Старі кам'янські та кодацькі лоцмани доводять, що найбільш людських кісток на другому та на третьому Пурисових островах.

Дід Грицько Усатий, 80 років, із Павло-Кичкасу про острів Пурисів та про острівець Пурисів казав: *«Покійний мій батько та старі рибалки все, було, говорять про гроші на Пурисовому острові. Там, кажуть, на стрілиці, де велика скеля, закопано дванадцять гармат, набитих червінцями. Примітки нема, а треба, кажуть, одступити од скелі дванадцять*

ступенів і копати. Гармати червоної міді, запорізькі. Другий скарб — на малому Пурисівському островку, що біля стрілиці великого острова. Там сховано сорок тисяч. Той острівок ми так і зовемо Сорокатисячний».

Супроти того ж таки Пурисова острова, на правому боці Дніпра, є якась редута, може, та саме, про яку каже історик князь С. І. Мишецький: *«Двенадцатый порог, именуемый Вольной. При оном пороге, по Очаковской стороне, построен от россиян в 1739 году ретраншемент с редутами»*.

«Супроти острова Пурисового, що нижче порога Гадючого, покопані городки (редути), де, кажуть, була війна, а ще нижче, де Старий Кронцвай, скрізь по піску багато невеликих могилок; вони всі мов би обкладені камінням. Як був я малим та пас німецьку череду, то, було, часто находжу мідні стрілки: після великого вітру або після дощу так і лежать, було, поверх піску».

Нижче Пурисова острова в Лерберга, на «Атласе Днепра» віце-адмірала Пуціна 1784 року, у Бухтієва стоїть острів Великий Дубовий, на «Геометрическом специальном плане дачи генерал-майора Николая Яковлевича Ланова» межування 1780 року — Дубов, у прибережних селян — Абазин, або Льовшинський, од прізвищ власників, які тут змінювали один одного. Острів має, за виміром 1891 року в лютому місяці, 1 верст. 210 саж. довжини, 80—142 саж. ширини і 25 — 40 ф. над зимнім рівнем Дніпра висоти; площа землі, вкупі із спадами та скологір'ями — 36 десятин. Грунт піскуватий, поверхня нерівна: єсть ями, рови, горби, гряди; в повідь більшу частину острова затопляє вода. На острові ростуть осокір, дуб, 1 в'яз, верба, а по краях піскуватих берегів — лоза. Року 1845 у велику весняну повідь всі дерева з корінням позносило водою, після чого вже потім того почали рости нові дерева.

Урочище землі з лівого боку Дніпра, коло Вільного порога, а вкупі з ним і **острів Дубовий**, потім того Абазин-Льовшин, має таке минуле.

Після скасування Запорізької Січі земля коло Дніпра, в урочищі Вільного порога, по течії річки Вільнянки, *«по указу Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны вторня, Азовскою губернскою канцеляриею отмежовано из порозжих казенных земель во владение генерал-майора Николая Яковлевича Ланова 9765 десятин 174 сажня»*. Вже в рік! межування прапорщиком Тимошенковим, в серпні місяці, коло Вільного порога була «деревня» Ланівка-Миколаївка, де було 14 дворів, 36 душ мужського і 23 женського полу «малороссийских крестьян».

В ті часи сусідами дачі Ланова були: «Генерал-майор Федор Михайлович Толстой с деревней Федоровкой на правом берегу-речки Вильной; полковник Андрей Яковлевич Леванидов с деревней Андреевкой; прапорщик Гавриил Николаевич Гросс с деревней Гроссовской; пустошь Католицкая жительствовавших в Екатеринославе католиков; прапорщик Домашний с деревней Трофимовой; подпоручик Николай Алексеевич Рудь с деревней Семеновкой; вахмистр Степан Романович Кошевской с деревней Протопоповкой; гоф-хирург надворный советник Иван Давидович Зоммер с деревней Павло-Кичкас».

Після того на дачі Ланова виникли «деревня» Михайлівка «хутори» Вільнянський, Михайлин і Миколин. .

Після смерті генерал-майора і обер-коменданта Олександрівської кріпости М. Я. Ланова 1788 року лишилась його вдова Євдокія Михайлівна Ланова, в якій було два сини — гвардії корнет Іван, 24 років, і гвардії-сержант Олександр, 20 років, та 20 кріпацьких дворів з населенням 61 душа чоловіків і 68 жінок. У другій половині 1795 року вдова Ланова продала 2200 дес. землі на верховині річки Вільної колезькому реєстраторові Григорієві Семеновичеві Кривобокову і 6865 дес. 174 саж. коло «деревні» Миколаївки Лановки харківському поміщикові-поручикові Василеві Михайловичеві Абазі.

«В деревне Николаевке-Лановке били: господский двор со всеми службами, в котором строения: дом о восьми покоях, с печами алебастровыми, убран в середине обоями, панелями и карнизами, с двойными вязанными дверьми, столярной работы, с медными замками, вполне меблированный: 4 больших одномер-ных зеркала красного дерева с позолотою; столи, комоди, шкафи, также красного и черного дерева, железные двойные кровати с приборами, канане, кресла, стулья, росписные шкафы; три флигеля — для приказчиков, для мадамы и людской; кухня, баня, комора хлебная, ледник с рубленою коморою, каретный сарай, конюшня, скотный и овчарный двори с избами, два сарая для птиц, мельница на Днепре об одном поставе на ходу, господский сад с разными деревьями, два фиговых дерева в кадке и 25 подданических изб; хлеб и сено в стогах и скирдах, скот, овцы, козы, птица разная и 48 колодок пчел. К сея описи генерал-майорша Ланова руку приложила».

Так, більш як сто років тому на березі Дніпра, коло Вільного порога, була багата панська садиба з повним хазяйським обзаводом. Що ж тепер тут замість тієї садиби?

Там, де колись високо вгору підносились панські хорони, де на обширному дворі було повно худоби, птиці, бджоли, де на токах земля стогнала од множества стогів хліба, де життя людське клекотіло, як той кип'яч у величennomу казаніщі, там тепер нема того нічого й на признаку; перед очима людини дикий, пустинний, скелястий, сумний берег, а на ньому, між щілинами скель, кубла чорного, страшного, отрутного гаду...

Спускаючись вниз по Дніпру од Великого Дубового острова, теж Абазіна-Льовшина, можна побачити сперше підводну **скелю Моргун**, яку дуже не люблять лоцмани; потім того кілька хат німецької **колонії Кронсвайд** на правому березі Дніпра, а на лівому **балку Осокорівку** і скелястий, випертий дуже в Дніпро ріг, а за рогом **село Маркусівку**. Той ріг так і зветься в місцевих селян Рогом, або Кутом. Скеляста середина того Рогу підноситься вгору на 40 — 50 ф. вище рівня річки; східна частина його остільки знижена, що, як висока буває весняна вода, туди йде плин води, і тоді той ріг, охоплений водою, робиться островом в декілька десятків десятин. То є так званий Маркусів острів.

На «Участку Днепра № 15, составленному по исследованиям днепровской описной партии в 1881 г., под руководством полковника Поликарпова», Маркусів острів поставлений нижче Пурисова острова. На «*Плане порожистой части р. Днепра 1917—1923 гг.*» Маркусів острів стоїть зразу нижче Льовшина острова.

За виміром 1881 року він має 1 верст. 270 саж. завдовжки і 220 саж. завширшки. Він увесь піскуватий, опріч кам'яної голови; на ньому росте осокорняк та лоза; взагалі рослинність на острові вбога.

На одну верству нижче Великого Дубового, тобто Льовшина острова, стоїть **острів Вербовий**, показаний на «Плане части реки Днепра» Арапова 1780 року, а також у віце-адмірала Пуціна, академіка Лерберга, дослідувача Бухтієва. Місцеві рибалки звать його Вербовий і Кам'януватий. Але на «*Плане части реки Днепра*» Арапова Вербовий острів стоїть окремо, а Кам'януватий окремо; Кам'януватий менший на половину од Вербового; він зразу за Вербовим, не далі як на 30 саж. нижче од нього. Це буде якраз теперішній Голий острів.

За старими вимірами, Вербовий острів мав завдовжки понад верству, завширшки — чверть верстви, було там 26 дес. землі; середина його приходилась проти устя балки Осокорової; тепер острів нижче балки Осокорової; він має 337 саж. довжини, 30 саж. ширини, 30 ф. на «голові» і 15 — 20 ф. на середині найбільшої височини, а всієї площі не більш як 4 дес.

Чому ж він так зменшився?

Острів Вербовий, кажуть давні мешканці, в старовину був далеко довший, ширший і вищий, ніж тепер, але 1845 року у велику повідь всю рослинність його знесено, поверхню розмито, і для пам'яті нащадкам лишилась тільки скеля .

На острові Вербовому протягом усіх літніх місяців гуляє худоба; там для неї «всегдашнє тирло», через що на ньому з рослин тільки й є обгризений й забитий осокорняк.

Вербовий острів та **Кичкас** — це останнє місце плавання через пороги для кодацьких та кам'янських лоцманів: тут їх уже замінюють «судопроводчики-литвини», тобто білоруси. Споконвіку піскуваті одмілі острова Вербового та протилежного правого берега Кичкасу дають пристановище для плотів. Тут ціле літо мають стяги «хазяйщини», тобто будки на плотах горішніх іудеїв. Ціле літо чуєте тут товкотнечу, крик, лайку білорусів, чуєте запах деревової кори, люльки й поту.

На десять верстов од села Андріївки-Іваненкового, на високому лівому березі Дніпра, простяглась **слобідка Маркусова, теж Павло-Кичкас**. В ній дві головні вулиці і кілька тісних, покривлених провулків. Головна вулиця проходить через усю довжину слобідки і має не більш як одну верству. Населення слобідки українці. Історія слободи починається з 1781 року. Року 1781 говориться про «*слободу Кичкас, иноді Кечкас у реки Днепра, при устье балки Кичкаски*». Першим володарем її був генерал-поручик Павло Сергійович Потьомкін, якому дано на ранг дачу 12 000 дес. землі. Року 1782 слобода зветься Павло-Кичкас. Року 1784 од Потьомкіна маєток достався майорові Фалієву; 1786 року — надвірному совітникові Ситникову; 1787 року — надвірному совітникові Іванові Давидовичеві Зоммерові; 1796 року — секунд-майорові Іванові Семеновичеві Шульцу, а 1798 Емануїлові Маркові, од якого й вийшла назва слободи Маркусова.

За управителя маєтку Марка був пан Куріка, про якого не раз згадували місцеві діди давнього віку. «Після запорожців багато тут землі було, а людей мало, то й став він приймати до себе сіромах:

«Йдіть, каже, хлопці, до мене жити; хто хоче, бери плуг, воли — роби, хто не хоче — пий горілку». Попервах добре жилось у панів: подати не платили, од некрутчини одозволяли пани... Стала населяться слобода, стала сіромашня женитись. Як обжились люди, тоді вже пан не те задумав. Став він потроху до паничини прикручувати, а далі забігла якась бумага, так він узяв та й закрестив. Розчовпали козаки, та пізно: раді б і назад, так нікуди голови приткнути».

Проти Маркусової — Павло-Кичкасу, до правого берега Дніпра, стоять два **камені Розбійники**. Один з тих каменів був вищий і другий нижчий, так їм позивали порохом маківки, тепер вони стали плескати, і камені виглядають з-під води немов-два острови. Як нанесе на них або бистря води, або несподівана полоса вітру яке судно чи пліт, то там йому й край. Ото через те вони й Розбійники.

За каменями Розбійниками течія Дніпра круто повертає на південний захід, через що, наближаючись до того місця, здалеку здається, наче тут Дніпро уперся в скелю і зовсім скінчився: «*Що ж це таке? Куди ж тут їхати далі?*» — несамохіть питають пловці.

За тим поворотом Дніпро мало не протягом двох верстов тече наче в розколині між високими та зовсім стрімкими, особливо з лівого боку гранітовими берегами, які підносяться більш ніж на 30 саж. вгору; тут Дніпрове звужується до 86 саж., а глибина річки збільшується й досягає 130 ф., навіть і більш того.

На лівому боці Дніпра тут же йдуть одна за одною три земляні редути: одна, де був Старий Кичкас, тобто стара переправа через Дніпро; друга на низькій частині берега, на три верстви од першої, під підшою скелястого спаду, і третя на 600 кроків нижче другої, на самій верховині гори, од рівня води в Дніпрі на 100-150 ф. висоти, прикрита од ріки скелями.

З того ж таки лівого боку виступає балка Осогорова з **балкою Багатиревою**. Вона колись вся була вкрита лісом; по ній росли осокори та такі величезні дуби, що, було, три чоловіка не обхоплять дуба. Гущина була! Тут колись і глибока річка була; риба, раки так і кишіли. В тій

балці жили колись запорожці куренями, там і досі й ямки єсть. Жили тут і турки, поки запорожці не помірялись силою. Потім того густий ліс пани сплюндрували, а річка висохла. Воно й тепер трохи єсть дубів, та вже не те, що було колись.

Далі йде за балкою Осокоровою балка Кичкаська, яка називається в «*Ресстрє речок*» 1697 року річкою Кочкаскою. Ця балка дуже відома була запорожцям та гайдамакам: туди вони, було, заганяють татарських коней. У татар багато було худоби, а табунів ще більш. Так оце, було, зберуться кілька чоловіка та й махнуть степом; займуть табун коней та й заганяють у цю балку; тут їх пасуть і доглядають. А коли треба перегнати коней на правий бік, то один сяде на коня, займе поперед себе табун та й пішов уплав через Дніпро.

Далі йде скеля Хмарина: вона така, як та хмара кучею нависає. За скелею Хмариною балка Широка, а за нею скеля Пугачі. Там день і ніч, було, пугають пугачі. Колись їх тут щороку багато плодилося; водяться вони й тепер, та тільки мало.

За скелею Пугачі балка Побережня, а за нею, коло самого берега Дніпра, **камінь Дзвіниця**. Вона вивела верх, неначе справді та дзвіниця, і відома всім лоцманам та місцевим людям. Для археологів та істориків вона цікава через те, що коло неї 1883 року знайдено цілу купу скалок кременю, що наводить на думку, що тут була в давні передісторичні часи майстерня виробів кам'яного знаряддя.

За каменем Дзвіницею виступають величезні гранітові скелі, і в тих скелях сама природа утворила печеру. Правильніш сказати, то не печера, а грота; місцеві люди такі природні печери звуть скотами, тобто звірячими норами. Та печера зветься **Школа**, і її добре й гаразд знають усі дніпрові лоцмани: «*Не той ще лоцман, хто пройде пороги, а той лоцман, хто щасливо помине Школу*».

Така вона небезпечна для лоцманів. Назва печери Школа вийшла од запорізького полковника Школи, який коло неї сидів своїм зимовником ще за існування Січі.

В тій печері запорожці та гайдамаки ховали не раз свою здобич та й самі инколи ховались за якої пригоди або напацти. В недавні часи там же ховались різні парубки од рекрутчини.

Не кожний може влізти в печеру, бо влазити туди досить трудно. Над входом у печеру дуже низько нависає до землі величезний камінь, який ховає вхід од очей людських. Треба добре зігнувшись підлізти під той камінь, потім стати на ноги, витягнутись у струнку, зробитись якомога тонким і тоді обережно всовуватись у вузьку щілину печери. В середині печери два темні ходи. Один з тих ходів іде праворуч, другий — ліворуч. Хід, що йде ліворуч, тягнеться 6 арш., поступово звужується і кінчається невеликою щілиною, крізь яку пробивається тоненька смужка світла. Сюди людина з великими труднощами може пролізти тільки до половини. Хід, що йде праворуч, тіснуватий і низький, через що по ньому можна йти тільки зігнувшись. Він тягнеться всього тільки два аршини і, направляючись трохи вліво, вводить людину в камеру. Камера має 7 арш. довжини, мало не 1 арш. ширини, до 5 арш. висоти. При світлі вона здається природною щілиною і ніде немає слідів того, щоб її обробляла людина для свого життя. По кутках камери також крізь вузькі щілини пробиваються тоненькі смужки світла. Долівка камери — досить товстий шар землі. З камери праворуч іде хід до Дніпра; він дуже вузький і дуже завалений дрібним камінням, чому пролізти по ньому до кінця можна тільки з великими труднощами. Довжина цього ходу трохи більша 6 арш. Кінець його виходить коло самого берега Дніпра і наводить великий жах на людину, як вона, добравшись до кінця ходу, несподівано вигляне на Дніпро: здавлений надміру вузьким і надміру високим гранітовим коридором, маючи тут мало не 20 саж. глибини, Дніпро шалено мчить свої води вперед.

При одній думці про те, що з-під тебе може вискочити який камінь і ти, зірвавшись з 30-сажневої височини, можеш вниз головою упасти в Дніпро, дух захоплюється, і серце немов перестає битися в грудях...

Що ж находили в цій печері Школі?

Находили дрібні скалки кременю, різні черепки од побитого посуду, птичі кістки, кістки якоїсь животиної та людини. Там, кажуть, колись давно висіла жердка, на тій жердці понавішували були хомути, уздечки, сідла і вся зброя. Колись найшли сакву, набиту списками, брозументи од якогось каптанка, чоловічу кістку од ноги, в якій була уткнута стрілка, декілька металевих стрілок.

Нижче печери Школи, праворуч, видно **забору Сухойванову**; на тій заборі лоцман Сухойван посадив плота. Під тією заборою велике водокруття Казани: там так крутиться вода, наче у величезному казані, коли вона закипає білим ключем.

По лівому березі Дніпра далі йдуть **скеля Голуби, Попова скеля і Кінська балка**. На Голубиній скелі колись плодилися дикі голуби; голубів тих така була сила, що й сказати не можна. Вони плодилися і в печері Школі, а найбільше на тій скелі. Там їх зроду було ніхто

е достане(а то вже як понасаджували тут німоту, та як розвелися охотники, то й птиця перевелася: підійде з Дніпра, бебехне з рушницю, та й падає вона у воду.

Попова скеля вийшла од попа. Кажуть, швидко після того, як проїздила тут цариця Катерина II, приїхав в це місце якийсь піп. Їхав він уночі; не знаючи дороги, він звернув з Донського шляху, наблизився до скелі та несподівано обірвався з страшною кручі і полетів у безодню Дніпра. Не стало попа, лишилася Попова скеля. Кажуть ще й так, що з цієї скелі навмисно кинувся в Дніпро якийсь піп.

Кінську балку прозвано від коней. Колись було тут давно ногойці та запорожці, як переганяли коней на продаж, то заженуть їх у цю балку і пускають уплав. Пливають, було, вражі коні прудко, тільки прискають. Ногойці гнали коней до Бардичева або до Лисаветграду на ярмарок. Вони плодили коней у диких степах коло моря. Коні завжди добре перепливають через Дніпро; кінь утоне тільки тоді, як набере води у вуха. За ними, було, пливають каюками і, як замітять, що кінь або лоша тоне, зараз накинуть мотузку на шию та й переводять.

По правому березі .од Маркусової до Кичкаського перевозу йдуть Радутка, а за нею урочище Кринички, а у воді Чорна забора. Там, де Радутка, там жили колись запорожці, і хто зробив ту Радутку, чи самі запорожці, чи хто інший — то давня річ. От Криничка — то од запорожців; там у них було багато покопано криниць. Чорна забора, так то Чорний камінь, який висунувся в Дніпро.

Далі у воді **камінь Ступка, острівки Крячок та Вербки**. Ступка, так то камінь у воді і в ньому ямка, мов ступка — товчечка. Може, який сіромаха і пшоно товк. Крячок та Вербки — острівки під правим берегом Дніпра, коло перевозу.

Крячком острівок названо, бо на ньому цілими табунами збираються птиці-крячки, з породи чайок, та підлавлують тут дрібну рибку; особливо вони те роблять після дощу, в теплу годину, коли риба починає «дрьохати» та вискакувати на поверх води, щоб подихати свіжим повітрям. Тріпочучи без перериву крильцями та повертаючись то вверх, то вниз у повітрі, крячок зірко слідкує за рибкою, і коли яка вискоче на поверх води, він в момент кидається на неї і хапає зразу і кігтями, і дзьобом.

Вербки — острівок під правим берегом Дніпра, коло перевозу. Це те саме, що Зелені острівки у дніпрових лоцманів. На острівку колись росли гарні, кучеряві верби, під якими, кажуть, розкошували колись запорізькі рибалки, і через ті верби прозвали острів Вербками.

Гудзик — невеликий камінь у воді. За великої води цього каменя зовсім не видно, а спаде вода в Дніпрі, то він вилазить з-під води та й стирчить, як той великий гудзик. До нього, кажуть лоцмани, треба добре придивлятися, щоб він часом не пристебнув До себе яку барку або й

цілого плота. Гудзиком у нас звуть людину присадкувату, але міцну й дужу, таку, що її і три чоловіка з місця не сковирнуть. Отакий і той камінь Гудзик у Дніпрі.

Чуприна — камінь, там же, серед Дніпра. Це такий камінь, що ось перед тобою наче голова людська, а на тій голові, на самій на кабушечці, ще й чуприна майорить, як ото колись було в запорізького козака.

Частина 7

Кичкаський перевіз супроти німецької колонії **Кичкас-Айнлаге**, що розкинулась по правому березі Дніпра.

Кичкаський перевіз був відомий ще візантійському імператорові Костянтинові Багрянородному (905 — 959), тільки під назвою Крарійського перевозу.

Цю назву відомий дослідувач Чорномор'я, професор Брун, зближає з вірменським словом К'арегес, а в назві **Кичкас** убачає теж ім'я вірменського князя Kiskases, сучасника імператора Костянтина Багрянородного.

Але відомий орієнталіст Д. Нікольський в назві Кичкас убачає турецько-татарський корінь «kög», з удвоєнням «kög-kög», тобто значить «проходь, іди далі»; в переносному значінні Кичкас — це місце перевозу або переходу через річку.

Костянтин Багрянородний про цей перевіз пише так:

«Руси доходять до так званого Крарійського перевозу, де перевозяться херсонити з Руси і печеніги в Херсонес. Перевіз цей завширшки з гіподром 18, а вишина берега річки знизу така, що вона доступна тільки окоміру та удару стріли.

Під назвою Кичкаського перевіз був відомий у XVI віці посланцеві німецького імператора Рудольфа II Еріхові Ласоті, який пише про нього року 1594 так: «Тут був татарський перевіз; Дніпро в цьому місці дуже вузький, береги його, особливо лівий, дуже високі й скелясті; од останнього порога до Кичкасу 1/2 милі».

У XVI віці про Кичкаський перевіз також пише литовський письменник Михалон Литвин, який називає його Кочкосом.

У XVII віці на Кичкаський перевіз звертає свою увагу також відомий французький інженер Боплан.

«Кичкас,— каже він,— це невелика річка, яка вливається в Дніпро або Борістен з татарської сторони і дає назву одному піскуватому рогові, що врізується в Дніпро і з двох боків обгороджений неприступними кручами. Доступити до нього можна тільки з поля через дуже низький перешийок, завдовжки коло 2000 кроків. Треба б тільки перегородити не місце, щоб мати добре ошанцьоване місце. Певне, поверхня землі тут нерівна, вона має форму пагорків, через що в одному місці татарські береги панують над цими місцями, в іншому ці останні — над татарськими. Взагалі ці місця дуже високі, корито ріки одкрите, вільне од усіх перепон, дуже вузьке, особливо до півдня... Я бачив, як поляки стріляли з луку з одного берега ріки на другий, і стріли попадали більш ніж на сто кроків далі протилежної сторони. Це найголовніший і найкращий татарський перевіз через те, що в цьому місці корито ріки має не більш як 150 кроків завширшки; береги дуже приступні, місцевість одкрита, через що засидів тут не можна боятись. Цей перевіз зветься «Кичкасовой».

В архівних документах того ж XVII віку Кичкас найчастіше зветься Кучкасом. Так, 1672 року запорожці писали в Москву: «Татари перелазять Дніпро пониже Кодака в урочищі Кучкасі».

В «Літописі Самовидця» Кичкас називається Кичетом. Коло Кичету козацька старшина — обозний, осавул і військовий писар написав *«челобитную до их царских величеств про свои й людские кривды й зневагу, якую мели от синов гетманских, которых (гетьман Іван Самойлович) постановлял полковниками й подали боярину Василю Василовичу Галецину, просячи позволения переменить гетмана»*.

Літописець Самойло Величко називає Кичкас Кочкасом і каже:

«Гетман (Іван Мазепа) й воєвода Белгородский князь Яков Долгоруков, в суда водние убравшись, июля 20 (1697 года), о полдне рушили от порогу Волного й от Кочкаса плавным походом вниз реки Днепра ку Сечи запорожской й далеи ку Кизикермену».

Російський академик Лерберг, кінця XVIII і податку XIX віків, про Кичкас писав так:

«На чотири верстви нижче острова Вербового береги ріки Дніпра швидко сходяться між собою протягом 300 саж. В такій широчині Дніпро тече півтори верстви на південний схід, а потім того, здавлюючись ще більше, зразу повертається на південний захід. Через те правий берег обертається на досить великий ріг, який зветься Кичкас. Тут найбільший і найкращий перевіз для татар, бо в цьому місці протока не ширше 150 ступенів, береги його спадисті і земля одкрита».

На планах Дніпра XVIII віку Кичкаський перевіз зветься «великою переправою».

Нижче Кичкаського перевозу, по середині Дніпра, виступають одна за одною **забори Карлова та Бруньова**, а за ним іде **острів Чорний, або Стріліцький, інакше Хведоришин**, який належав колись землевласниці Ганні Хведорівні Марк, інакше Хведорисі, як її звали місцеві селяни .

Далі виступають величезні три скелі **Стовпи**, праворуч.

Із них той, що ближче до правого берега Дніпра, зветься **Диван Цариці**.

Кажуть, що на цій скелі сиділа цариця Катерина, як їхала зі Катеринославу до Херсону. Та це так тільки кажуть, а справді цариця тут ніколи не була. Тут, кажуть, був вибитий якийсь напис, а який саме, зовсім невідомо. Одно можна сказати, що Диван Цариці — це одно з найкращих місць на Дніпрі нижче порогів його. Коли близько підійдеш до того каменя та вилізеш на середину його, де саме є той Диван Цариці, і скинеш очима на північ, супроти течії Дніпра, то тут побачиш уже іншу картину, зовсім не таку, яка була в порожистій частині Дніпра. Тут Дніпро, вирвавшись з тісних гранітових берегів Кичкасу і опинившись на повній свободі, далеко розливається по широкій, розложистій низині і спокійно плине вперед. Тут не чути ні того шуму та реву й плескоту, немає й того водокруття, які були на порогах Дніпра. Перед очима людини велика, могутня ріка з чистою та прозорою, як той кришталь, водою, в якій одбивається високе, голубе, безодне небо і вкупі з небом переливається південне, гаряче, ярке сонце. Ця картина не зве рушує нерви людини, не викликає її на боротьбу з грізною стихією навпаки того, вона заспокоює, милує душу її, як милує ніжна, люляча мати дорогу, любую дитину свою. Але докотилась та ріка де величезних **каменів Стовпів** і тут розлилась — розійшлась на дві великі течії: на так званий **Новий Дніпро**, який круто поверну! і пішов ліворуч, і на так званий **Старий Дніпро**, який пішов прямо праворуч.

Коло підніжжя Середнього стовпа, на камені, який піднісся трохи вище рівня води, є глибока ямка, яка зветься Запорізька миска; та миска має півтора аршини завглибшки, а три аршини в поперечнику. Старі лоцмани оповідають, ніби з тієї миски запорожці їли галушки, а робили вони це так: брали ложки по три аршини завдовжки, сідали округ тієї миски один проти одного та через миску й годувались такими ложками: цей подавав галушки тому, а той цьому.

Чи справді ж таки запорожці їли з такої миски галушки? На таке питання можна одповісти тільки одно: «По вере вашей дастся вам». А от що на тих Стовпах жила людина уже в

передісторичні часи, тому є наочні докази.

Середня скеля була житлом для людини вже за кілька тисяч років до наших часів. На ній знайдено два спідні шари й один шар верхній пізнього періоду. Перший шар, завтовшки 25 см, того періоду, коли людина годувалася найбільш мушлями та рибою; рештки риби та мушлів знаходять у попелищах, які збереглися в різних місцях цього шару; в землі також є різні вироби з кременю та черепки примітивного посуду з чеканим (карбованим) орнаментом трикутника.

У другому шарі також знайдено рештки людської їжі, але тут переважають кістки різних тварин: дикої свині, коняки, бика; є і черепки різного посуду; посуд тут уже більшого розміру й кратого виробу; він оздоблений гусенечним та пунктирним орнаментом; в землі знайдено також пречудове оброблене крем'яне знаряддя, багато шил, одну клинувату, дуже гарно одполіровану сокиру.

Третій шар, верхній, 1 м завтовшки, свідчить, що на цій скелі людина жила дуже багато років. Тут знайдено людські поховання, які слід зарахувати до пізнішої епохи.

Ліворуч од трьох величезних каменів Стовпів стоять два теж **величезні Стоги**. Коли підійдеш до тих Стогів ближче та поглянеш на них знизу вгору, та ось перед тобою неначе справді стоять два стоги.

«І хто ж воно тут вивів такі величезні Стоги серед Дніпра? Ну, звичайно, не ми, а такі багатирі та велетні, які жили тут давно, дуже давно, не за нашого віку і не за наших дідів та прадідів, і звались вони вернигори-самсони-велетні. А хіба тоді такий народ був, як тепер? У нього, може, була сім пудів голова; як треба було йому куди йти, то він візьме невеличкий кийочок, так пудів триста, обмахнеться ним округ себе та й іде...»

Супроти Стовпів та Стогів, з лівого боку Дніпра, виділяється славне **урочище Сагайдачне**. Колись це була надзвичайно гарна, дуже мальовнича, відома всім окольным людям місцевість. З одного боку оповита широким і могучим Дніпром, а з трьох останніх боків обгорнута високим кам'яним прикриттям, укупі з високим густим дубовим лісом, ця місцевість усередині вся була вкрита зеленою, соковитою травою та уквітчана якими запашними різнобарвними квітами і вабила до себе кожну людину.

«Один з найстаріших дідів-оповідачів, якому було 120 років, розповідав нам,— каже Я. П. Новицький,— що в цьому урочищі жив запорізький козак Сагайдак. А було те ще за часи цариці Катерини, після скасування Запорізької Січі, коли почалось колонізування колишнього запорізького краю. Сперше той Сагайдак пішов був на Україну, але з України він швидко повернувся назад, засів коло лівого берега Дніпра, нижче Кичкасу, зібрав коло себе товариство та й почав з ним хазяйнувати.

«Непривично козакові жити з бабами»,— казав він, поживши трохи на Україні, та й ото махнув через те до Дніпра. Поробили вони собі курені, покопали землянки та й почали жити. Старий Сагайдак був за ватага. Він наводив скрізь порядки, заготовляв припаси на зиму, зберігав добро, кохав худобу, а його товариші-козаки допомагали йому: хто рибу ловив, хто в роз'їздах був, хто пасічкував...

Жили між собою вони гарно й лагідно, нікому нічого лихого не робили, та й їм також не було од інших ніякого лиха. Так жили вони аж доти, поки на вернулось несподівано в це місце московське військо, яке йшло на завоювання Криму. Почувши те, товариство Сагайдака зразу розбіглося геть на всі чотири вітри, а сам Сагайдак не покинув дорогого та любого йому місця, зачинився в своїй землянці і вирішив не оддаватись живим у руки москалеві, якого так страшно ненавидів за те, що він стільки лиха заподіяв всьому Запоріжжю. Одстрелюючись із своєї землянки, Сагайдак поклав не одного москаля, аж поки облягли навкруги всю його землянку та запалили її. Він так у диму й задушився, а до москалів живим не вийшов. Од нього те урочище й стало зватись Сагайдачне. Після смерти Сагайдачного в його урочищі жили теж колишні

запорожці — Скуть, Хоз, Матвій та Левко Шуті».

Зважаючи на те, що розповів про козака Сагайдака та про урочище Сагайдачне двадцятилітній дід-оповідач, не можна не згадати й того, що каже про Сагайдачного перший історик Запоріжжя кн. С. І. Мишецький. Князь Мишецький прожив в самій Січі з 1736 року по 1740 і там чув про «запорожского воина, прозываемого Сагайдачним, который построил фортецию, а по их званію (запорожцев) окоп на великом острове, называемом Хортицъ». Звичайно, під тим «*воином Сагайдачним*» кн. Митецького треба розуміти не кого іншого, як славнозвісного гетьмана Петра Сагайдачного. Хоча Мишецький каже, що Сагайдачний був на Великій Хортиці, а в тім острів Хортиця та урочище Сагайдачне суміжні. Треба сказати ще й те, що місцевість між урочищем Сагайдачним та островом Великою Хортицею, як дуже захисна та потаємна, вже дуже давно була відома руському вояцтву і давно приваблювала його до себе.

Року 1103 руські князі, виступаючи супроти половців, призначили збірним пунктом для того місцевість коло острова Великої Хортиці: *«И поидоша ниже пороги, и стаиша в Протолчехъ в Хортичемъ острове»*.

Пізніш, 1223 чи 1224 року, там же збирались і всі ті руські князі, які виступали на бій супроти татар:

«Князі русскіи поидоша вси за Днѣпръ на множествѣ людей, а галичане и волыньци кыиждо съ своими князьями, а куряне и трубчане и путивлицы кыиждо с своими князи... И поидоша в рѣку Днѣпръ, и возведоша пороги, и стаиша у рѣки у Хортицы на бродѣ у Протолчи»

В різних місцях урочища Сагайдачного лишались так звані **печища або попелища Сагайдака**, та різної величини ямки, позарослі коноплями, чабром та кураєм; на різних місцях урочища находив вугілля, черепки од розбитого посуду з орнаментом і без орнаменту, шматки заліза, олива, кремені для рушниць та пістолів, а також чимало мідяних монет різних років, руських і неруських. Найкращі місця урочища Сагайдачного — це так звані скелі. Дурна та Середня, які стоять на 150 кроків одна од одної. Перша | гарним, мальовничим рогом врізується далеко в Дніпро, а друга, облямована навкруги густим і високим лісом, викидається до суходолу. Піднімаючись на 70—100 ф. вгору і маючи коло 650 кроків навкруги, Середня скеля нагадує собою величезний курган, який увесь заріс високим, густим лісом, низьким непролазним чагарником; подекуди він засіяний різнокольоровими квітами, між якими найбільш конвалій або ваннику.

Це теж одна з найкращих місцевостей на лівому березі Дніпра, нижче Кичкасу, на яку мимоволі звертає свою увагу кожна людина.

«Коли ви вилізете,— каже Я. П. Новицький,— на ту чи на іншу скелю, то побачите чудовий кришталевий Дніпро, почувте шумні, і дзвінкі переливи води, які ніжно ласкають ваш слух, побачите мальовниче розкинуті околиці. Перед вами суворі Стовпи та Стоги; далі ви бачите ошанцьовану частину острова Хортиці з його кучерявими грушами, навислими скелями, піскуватими берегами та одкосами, а ще далі обрій, в який упираються могили та кряжі степів».

В тридцятих роках минулого віку на **Середній скелі** можна було бачити оригінальний камінь під назвою «Люлька», схожий на справжню люльку з чубуком та протичкою. Там же можна було теж бачити «ліжко», або «сідало», інакше, «стуло», або «кресло Сагайдака». Те «ліжко» стояло на верховині скелі, і це було не що інше, як оброблений камінь, на середині якого видовбано заглибину для лежання людини з узголівком для голови та з ямочками для ніг. Од морозу чи чого іншого те «ліжко» розлупилось на дві частини, але вони лежали щільно одна коло одної, і ніхто не зважувався зрушувати їх з місця. Але 1883 року до Середньої скелі

приїхали з міста Олександровського два гуляки, які після довгої гулянки та доброї п'ятики надумали показати людям свою удасть та молодечество — підкласти під «ліжка» порох та запалити його. Задумали й зробили, і в момент од того «ліжка» не лишилось і жодного камінця на місці.

Подібне до «ліжка» Сагайдака, що на Середній скелі, було також «ліжко» з очевидними слідами штучної обробки на Мигійській скелі, коло річки Бога. Невідомо, яка ж доля того мигійського «ліжка»: чи така ж, як і «ліжка» Сагайдака. Принаймні, мигійське «ліжко» року 1903 було ще ціле.

Середня скеля приваблює до себе людину не самими своїми красотами: вона притягає до себе ще й тими культурними пережитками, які збереглись на ній: на Середній скелі знайдено неолітичну станцію, яка дуже гарно збереглася до наших часів. Це чудовий зразок життя людини на Дніпрових островах передісторичних часів новокам'яної доби. На ній знайдено чудесне кремінне ретушоване знаряддя, черепки посуду, цікаві як що до техніки, де до глини примішані мушлі, так і що до орнаменту, подібного до орнаменту Усатівської станції біля Одеси. Там же знайдено і рештки їжі людини тієї ж доби, тобто мушлі, риб'ячі та звірячі кістки.

Так, урочище Кичкас з його перевозом, з його могутніми, високими скелями, з його лугами-бережинами, з його широкими та далекими околицями споконвіку було відоме людині. Тому докази — ті неолітичні станції, які там знайдено, і ті численні загадкові землянки на взгір'ї коло нього, і та золота монета з особою візантійського імператора, яку випадково витягли з води на перевозі, і навіть ті великі й малі могили, якими уквітчаний увесь степ на південний захід од Кичкасу.

Всі ті народи, які приходили в нашу країну, чи з Далекого Сходу, чи з Кавказу, чи з Малої Азії, чи з Греції, всі вони знали Крарійський, або Кичкаський перевіз. Наша країна широко розгортала свої надра і всім давала пристановище й захист. Через те знали її кіммерійці, скити, сармати, роксолани, алани, ост-готи, гуни,

венеди, болгары, авари, хозари, угличі, тиверці, угри, печеніги половці, греки, генуезці, литовці, татари.

Всі ці народи несли в наш край матеріяльну й духовну культуру, яка вона була в ті віки, а з нашого краю вона йшла далеко на захід, а ще далі — на північний край. Звичайно, що цей перевіз знали також і запорожці.

У запорізьких козаків коло урочища Кичкасу, з правого боку Дніпра, були зимовники «відомства Кодацької паланки»; такі ж зимовники й з лівого боку Дніпра, — «відомства Самарської паланки». По тих зимовниках звичайно жили козаки-зимовчаки або сидні, чи гречкосії, які, коли хто хотів, жили з жінками, які не хотіли, жили одинокі. Вони «бадались» хліборобством, коневодством, скотарством, пасічництвом, лисичництвом; платили податок один карбованець од «диму» на рік у військову скарбницю. Після скасування Запорізької Січі в тих зимовниках тільки де-не-де лишились козаки на своїх старих житлах. Так, року 1781 відомий російський академик Василь Зуєв, об'їжджаючи місця колишнього Запоріжжя, завернув між іншим і до урочища Кичкасу, яке він знайшов пустим і безлюдним:

«В Кичкасі,— каже він,— стоїть одна тільки хатинка, в якій живе запорожець»

Але недовго лишався Кичкас «пустинним». 1789 року на правому боці Дніпра, на урочищі Кичкасі, виникла німецька колонія менонітів Айнлаге-Кичкас.

Першу думку про те, щоб викликати з-за кордону в Росію менонітів, подав цариці Катерині II граф П. О. Румянцев-Задунайський, який вперше побачив їх у Пруссії, коло Данцігу та Ельбінгу, коли був у Пруссії в часи семилітньої війни. Румянцев-Задунайський доводив, що меноніти добрі хазяї, що взагалі вони народ чесний, тверезий, працьовитий, що вони можуть

бути зразком для руського селянина-хлібороба. Після такої доповіді послано до Прусії колезького совітника Траппе, щоб вивести звідтіля в Росію кілька менонітських сімей. На перший раз прибуло переселенців 510 душ чоловіків і 400 душ жінок, їх хотіли спочатку посадити на річці Конці, а потім того одвели їм землі на острові Великій Хортиці та на правому боці Дніпра, супроти Кичкасу. Швидко після того до першої партії менонітів-переселенців з'явились нові німецькі переселенці, і з протягом часу на колишніх запорізьких вільностях виросла сила великих, багатих та квітнучих німецьких колоній.

Харків, 1928 р.